

Vaderna Gábor

Berzsenyi Dániel és a kapitalizmus szelleme

Berzsenyi Dániel költői világa¹ nem csupán érintett etikai problémákat (miként minden antropológiai kultúrának vannak etikai vonatkozásai), hanem számára ezek kiemelkedő jelentőséggel is bírtak. A személyes nagyság vitézi erénye, ahol a kultúra és a harci felkészültség történelemalkotóvá teszi az egyént (például *Hertzeg Eszterházy Mikloshoz*), a társas együttlét erénye, mint a meghitt barátság (például *Tiszt. Kis Jánoshoz*) – ezek a társadalmat formáló erények. A világ olykor fenyegeti az egyént, aki ilyenkor a belenyugvás sztoikus erényét gyakorolhatja (például *A' Camena*, ismeretebb későbbi címén: *Osztályrészem*) vagy átmehet egy mitikus idillbe, például Árkádia vidékére (például *A' Megelégedés*). A belenyugvás és a kilépés közötti egyensúly megteremtése volna az egyén felelőssége. Olykor a világ gazdagon ontja javait (például a *Magyar Ország* című költeményben). Az ember ilyenkor köteles megfelelni a természetnek, s művelni a földet, igazgatni lakosait, megvédeni határait. E vegyes körkép már önmagában mutatja, hogy Berzsenyi számára a virtus mindig nagyon fontos, ám hogy éppen melyik virtus mire vezet az egyént, az meglehetősen változékony. Mindez arra utal, hogy nála nem is annyira a virtus tartalma volt a lényeges, hanem annak stabilitása. Az, hogy az egyén az adott történelmi és élethelyzetben találja meg az erényes megoldást – ami akár ellentétes is lehet, hiszen egy háborúban erőt kell mutatni, cselekedni kell, míg a mindennapok viharaiiban érdemes egy nyugodt kikötőbe hajózni. Amikor Csetri Lajos a hazafias ódákban a spártai típusú plutarkhizmus érvkészletét mutatta ki, akkor természetesen igaza volt; amikor valaki inkább

¹ Berzsenyi verseinek kéziratos csomója 1808-ban került Kazinczy Ferenchez, aki segítette alá hozni egy szövegkiadást. A folyamatban közreműködtek Kazinczy pesti tanítványai, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál és Vitkovics Mihály, s végül 1813-ban Helmecci Mihály segítségével jelent meg a kötet. A versek bővített kiadása 1816-ban látott napvilágot. A Berzsenyi-filológiában meddő vita folyt arról, hogy Kazinczy mit változtatott a versek szövegén és mit nem. A továbbiakban én a kéziratos változatot hivatkozom, ám egyes esetekben utalni fogok a szövegek változására és a későbbi kiadásokra is. A kézirat megtalálható: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK, Kt.), M. Irod. 4r 44. sz. A szövegkiadások: BERZSENYI Dániel, *Versei*, szerk. HELMECZI Mihály (Pest: Trattner, 1813); BERZSENYI Dániel, *Versei*, második, megbővített kiadás, szerk., bev. HELMECZI Mihály (Pest: Trattner János Tamás, 1816).

athéni típusú művelődéseszményt talál (csinosodásra utaló nyomokat), akkor az is igaz lesz.² Mindez nem arra utal, hogy Berzsenyi önellentmondásos figura volna, hanem inkább arra, hogy az erény helyzetfüggő, miközben vannak antropológiailag feltételezett állandói.

Ebben a tanulmányban arról lesz szó, hogy Berzsenyi miként próbálta megérteni a kapitalizálódó-polgárosuló világ új erénytanát, jelesen, hogy mit is kezdett a vagyonból adódó kötelességtikai kérdésekkel. Úgy gondolom, hogy nála ez a probléma szorosan összefüggött azzal, amiként a költészet társadalmi funkcióját mérlegelte. A bárdköltészet szerepmo­dellje, mely a rendi költészet laudációs hagyományai­ból nagy mértékben táplálkozott, új típusú funkciókat nyert: a nemzet önaffirmatív igazolása³ mellett bekerült az adomány szerzésének, elfogadásának és továbbadásának gazdasági logikájába is. Ez az átértékelési folyamat a kultúra finanszírozásának átstrukturálásával együtt ment végbe: a patrónustól nyert közvetlen támogatás és a cserébe nyújtott szimbolikus viszonttámogatás (ismertebb néven: a mecénatúra) logikájának a helyébe a közösség szimbolikus felhatalmazása lépett, ahol a bárd a közösség háláját, tartozását, adósságát róhatja le azáltal, hogy egy mitikus-szimbolikus térben visszaigazolja a közösséget elért jótéteményeket (lett légyenek azok tettek vagy anyagi juttatások). Berzsenyi versei azt mutatják meg, hogy ez az átállási folyamat közel sem volt zökkenőmentes, s persze azt is – ismét –, hogy a legnagyobbak képesek voltak a hagyomány (rendi költészet) és az új társadalmi szokások (ezúttal a bárdköltészet) közötti feszültségeket a szövegekben is színre vinni.

Etika és szellem

Max Weber híres könyvében, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében* azt állította, hogy a kapitalizmus kialakulása – legalábbis a nyugat-európai országokban – egy olyan sajátos racionalitáson nyugodott, melynek etikája összefüggött a protestantizmus terjedésével. Nem mondta, hogy a kettő között egyenes vagy szükségszerű volna a leszámolás, csak arra mutatott rá, hogy bizonyos társadalmi-politikai-jogi környezetben a racionális „szellem” elterjedésére volt szükség a modern gazdaság kialakulásához. Ez a szellem egyrészt objektíválható racionalitásban (például a tudomány tiszteletében), másrészt valamilyen rendszeres életvitelben (fegyelem, hivatás-

2 CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 43–84; TAKÁTS József, „Irodalomtörténet urbanisztikával: Vitkovics és Berzsenyi episztolái faluról és városról”, in TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, 99–109 (Budapest: Osiris Kiadó, 2014).

3 Ezt a beszédmódot nevezte Dávidházi Péter vindikációnak, s ennek mutatta ki nyomait máig hatóan az irodalomtörténet-írásban. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 2004), 21–31.

tudat) mutatkozik meg. Bár Weber évszázados megközelítését sokan vitatták (s talán a protestantizmus mibenlétét taglaló kritikák voltak a legélesebbek), az életvitelre vonatkozó kérdést akár ma is érdemes feltenni.⁴

Ha itt most egy gondolatkísérlet erejéig elfogadjuk, hogy a lutheránus Berzsenyire is hathatott „az aszketikus protestáns etika”, akkor azzal még nem állíthatjuk, hogy Berzsenyi a kapitalizmus szellemének hatása alá került. Annyi viszont megkövethető, hogy a vagyon problémája és ennek etikai vonatkozásai foglalkoztatták, ami nem független a korabeli protokapitalista gazdaság trendjeitől és problémáitól. Lehetne itt hosszasan idézni levelezéséből, melyek közepes méretű gazdaságának irányítására és értékelésére vonatkoztak, vagy akár előhozni azokat a kéziratos forrásokat, melyek alapján gazdaságának „számvitele”, ha nem is elemezhető, legalább kezelésének technikája sejthető.⁵ A vagyon őrzésének és gyarapításának kötelessége nem pusztán egyéni ambíció, hanem a család folytonosságának garanciája is. Ennyiben tehát ez is szociális virtus.

A kora újkortól kezdve élénk diskurzus bontakozott ki annak kapcsán, hogy mi van akkor, ha a vagyon mértéke bőven túllép az egyén és a család szükségletein. Természetesen mindig szubjektív megítélés alá esik, hogy mi az, ami egy egyénnek vagy családnak elegendő megélhetést biztosít. Volt ugyanakkor az a lépték, amely már a nyilvánosság számára is láthatóvá vált, s amely már bizonyos felelősséggel is társult. Ez a Magyar Királyságban – egy-két kivételtől eltekintve – a főrangú családok birtokvagyonából eredt, s a reprezentatív nyilvánosságban ugyanúgy megjelent, mint a kezdődő polgári nyilvánosság előtt. Mit jelent ez? Az arisztokrácia egyrészt reprezentálta vagyonát (ezáltal gazdasági erejét és hatalmát): kastélyokat épített, pompás esküvőket és temetéseket rendezett, klienseit patronálta. Másrészt a – nevezzük így – polgári nyilvánosság kommunikációs eszközeivel is folytatta e reprezentációs tevékenységet. A sajtótermékeket arisztokratákkal kapcsolatos hírek töltötték meg, röpiratok tömegei hirdettek és ünnepeltek rangemelkedést, esküvőt, temetést, s az egyre terebélyesedő kulturális piacon még sokáig nagy szeletet hasított ki a mecénatúra intézménye. (Azért is nevezem némileg kelletlenül polgárinak ezeket az intézményeket, társadalmi szokásokat, mivel a nemesi társadalomba szervesült történelmi ágensek nem feltétlenül érzékelték, hogy ők „új” eszközökhöz nyúlnak vagy hogy ezek éppenséggel meghaladnák saját társadalmi közegüket, hogy ezek polgáribbak volnának.)

4 Max WEBER, „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme”, ford. Józsa Péter és SOMLAI Péter, in: Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, utószó LUKÁCS József, Társadalomtudományi könyvtár, 27–290 (Budapest: Gondolat, 1982); kritikájához lásd például Lutz KAELBER, „Max Weber’s Protestant Ethic in the 21st Century”, *International Journal of Politics, Culture and Society* 16, Nr. 1 (Fall 2002): 133–146, DOI: <http://dx.doi.org/10.1023/A:1016586512595>

5 A Petőfi Irodalmi Múzeum őriz ilyen jellegű iratokat. Lásd például Berzsenyi Dániel gazdasági iratai, Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára, Kézirattár, V. 1180.

Ha – Moritz Csáky nyomán – Közép-Európára mint versengő kommunikációs terek sokaságára tekintünk,⁶ akkor a felhalmozott vagyon kritikai értékelésének is eltérő módjai látszanak. Miközben a főúri reprezentáció új kommunikációs tereket is belakott és elfoglalt, e kommunikációs terek mintegy magukkal hoztak bizonyos reprezentációs problémákat és logikákat, s mintegy hordalékként érkeztek bizonyos diskurzusok is. A magyar (udvari és főrangú) elit például pénzelt, birtokba vette, formálta a nyomtatott sajtót, de ez csak átértelmezni tudta azokat a diskurzusokat, melyek éppen a sajtó által széles körben terjedtek Európában. A magyar társadalomtörténeti környezetben a vagyonnal kapcsolatos kritikának így egyszerre jelenhetett meg a kora újkorból származó reprezentációs gyakorlata, illetve ugyanott a vagyonnal való helyes bánásmód dicsérete és a bírálata. Utóbbi pedig egyaránt lehetett a luxus hagyományos republikánus kritikája, illetve a gazdasági tevékenység során (az ügyesség által felhalmozott) vagyon köteleltségétikája.

A helyzet tehát bonyolult.

Weber így ír a hirtelen gyarapodó vagyonnal járó etikai következményekről: „Az a gondolat, hogy az embereknek kötelezettségei vannak a rájuk bízott javakkal, amiknek mint szolgáló intézők, vagy éppenséggel mint »nyereségszerző gépek« alárendeltjeik, fagyosan telepszik rá az életükre.”⁷ A racionális szerzés és a birtokolt javak irracionális használata kerülnek egymással szembe. Ezzel kapcsolatban Weber is utal arra, hogy ennek elemei már az aszketikus protestantizmus megjelenése előtt is léteztek. Így a cég és a család, az üzleti tőke és a magánvagyon elválasztása már a középkorban megfigyelhető. A mi esetünkben, fentebb azt állítottuk, hogy a családi vagyon jöhet szóba mint protokapitalista tőkealap. E ponton találkozunk két diskurzus: a luxus republikánus kritikája, valamint a Weber által leírt polgári köteleltségétika.

A vagyonát tékozló, külföldieskedő, korcs, gavallér főúr tárgyátörténetéből Sándor István a 20. század közepén gazdag példatárát gyűjtötte.⁸ Az irodalmi példák további sorolása helyett inkább egy olyan arisztokratát idézek, aki nemcsak érzékelte a vagyonnal járó köteleltség etikai problémáját, de leírni is megpróbálta. Gróf Teleki László 1796-ban vetette papírra fiai neveléséről terjedelmes értekezését. Ebben hosszas passzust szentelt a „jótétel” kérdésének. Csak egy részét idézzük:

Ez olyan virtus a mely valamint égy felől a szivnek betsületet tsinál, ugy más felől ha a mértéken tul megyen magát a jól tévők [!] világi környül

6 Lásd Moritz Csáky, *Das Gedächtnis Zentraleuropas: Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region* (Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2019).

7 WEBER, „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme”, 267–268.

8 SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből: I. rész: Főúr és nemes*, szerk. SCHEIBNER Tamás, SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, utószó SZILÁGYI Márton, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2012), 210–216.

állásaira nézve még ronthatya. Ez olyan virtus a mely ugyan valóság-
gal in mediocritate consistit. Ugyan is ha kitsi mértékben vagyon meg,
fősvénység, ha nagyobbba vagyon tékozlás s ezeknek határai oly nehezek,
hogy azokat majd alig lehet ki mutatni. Erre az ifjat némelykor szoktatni
kell, nehogy fősvénység légyen ellenben pedig némelykor tartoztatni ne-
hogy tékozlásra mennyen ki a dolog.

Mivel tehát ez igen nehéz virtus azért minekelőtte az arra valo modokat
elő mondhatnám szükséges hogy egy kevésbé ezen virtusrol magáról is
a gondolatomat elő adjam. Jot tenni keresztényi kötelesség, de hogy ke-
resztényi virtusnak maradjon négy környül-állás határozza meg 1° Hogy
ki ad, 2do Kinek, 3° Az adonak tzélya, 4° és az elvevőnek haszna. Ami
az elsőt illeti az adonak kára állapotya sokat határoz meg p. o. Légyen
nékem esztendei jövedelemem 100 forint, és ezzel tsak szűken érhessem
bé szükségemet, ha én azért ebből egy más szegénynek 50 forintot adok,
ezt sokan fényes tslekedetnek tartják, de magában hiba és tékozlás, mert
hogy mást segítssek magam szenvedek. Ellenben ha nékem száz ezer fo-
rint jövedelemem van, és én abból egy oly szegény embernek a kinn egy
forintal segíthetek tsak egy Xrt adok, az is hiba és már fősvénység, azért
a mi a jól tévőt illeti arra a leg jobb regula, hogy a mind jo tétémyeinek
nagyságát, mind azoknak számát értékéhez alkalmaztassa, mert így lesz
a jo tétel a leg illendőbb mértékben. A mi már másodsor az el vevőt illeti
itt szükséges azt vizgálni hogy a akinek ad az ember meg érdemli é vagy
nem, mert egy felől annyi a világon a szegény, másfelől pedig nints oly
gazdag ember, a ki ha 10 érdemetlennel jot teszen, ugyan annyi érde-
mestől el ne vonnyia a maga segittségét. Ugyan tsak ezen vizgálás is mind
a két nemü hibában könnyen éshetik az ember, mert ha igen könnyen
vizgalja az érdemességet tékozlo leszsz, ha pedig in stricte fősvénység-
re megyen által. Ami már a harmadikat illeti, az adonak a tzélját ebbe
erőssen kell vizgálni arra nehogy az ember tsak tsupa jactantiából [ti.
kérdésből] adjon, mert ugy a jól tételnek tzélja egészszen el van veszve,
's bolond büszkeség 's kevélység válik belölle. A mi már utolyára a 4^{iket} il-
leti erőssen kell vigyázni, hogy az ember a vevőnek szükségéhez képe-
st tegye meg a maga adakozását, mert ha egy olyannak a kin egy forintal
segít magán és százat adok, egy felől reám nézve tekozlás, más felől az el
vevőt is tékozlásra szoktathatom, ha pedig ugyan ennek az embernek
mikor erőssen meg szorul, egy forint helyett tsak egy krajtzárt adok, ugy
reám nézve fősvénység, 's azomban rajta még sem segíték.⁹

9 MTA KIK, Kt., M. Irod. RUI 4r 133/III, 25–27. Ennek elemzéséhez lásd VADERNA Gábor, „A nevelésről való tudás társadalmi áramlása: Gróf Teleki László neveléstana”, in *Nemesi oktatás*

Az adakozás tehát kétféle tévelygés között áll félúton: *in mediocritate consistit*. A fősvénység és a tékozlás volna e két tévút. Teleki részletesen végigveszi, hogy melyik milyen körülmények között leelkedik az adakozóra. Amit hangsúlyozni érdemes ebből az érvelésből, az a mértékre tartás sztoikus logikája. A tékozlás (a luxus) bűne az antikvitásra megy vissza, ostorozása a római auktorok visszatérő témája.¹⁰ A luxus asszociatíván a lágysággal és az elnőiesedéssel kapcsolódott össze, s ez az összefüggés azon alapult, hogy a könnyű és puhány élet iránti vonzalom kasztrálja a férfit, akinek katonai ereje ennek következtében meggyengül. A fősvénység problémája viszont itt már egy jellegzetesen modern kori diskurzusból táplálkozik. E bűn – a hét főbűn egyike lévén – hagyományos keresztény gyökerei jól ismertek. Ugyanakkor a bibliai fősvénység még a kapzsisággal szinte azonos bűn, a bírvágy, a haszonlesés kifejezése.¹¹ A korai kapitalizmusban válik a probléma felhalmozásra vonatkozó értelmezése valamiféle társadalmi értéké – miközben a cél nélküli felhalmozás továbbra is bűn marad. Teleki fejtegetése azért is nagyon tanulságos, mert a problémát igen bonyolult formában írja le. A végeredmény mégsem egy új gazdaságtanra épülő etika, hanem a mértékletesség sztoikus elvének szinte bornírt taglalása. Megmosolyoghatjuk ugyan Telekit (amikor például arról beszél, hogy ha túl sokat adományozunk, akkor az adományozott is tékozlóvá válhat, akárcsak mi magunk, ezért inkább ne is adjunk), a kifejtés igényének kényszere ugyanakkor arra int, hogy mégiscsak vegyük egy pillanatra komolyan: vajon miért érezte úgy, hogy fiai nevelésének ez az egyik sarkalatos pontja?

Eszmétörténeti, talán már-már túlságosan is magától értetődő közhely, hogy a kapitalizmus terjedése és a nemzetállamok kialakulása összefügg egymással. Klaszikus kérdés, hogy a kapitalizmus terjedésével a rendi társadalom miként alakult át egy modernebb, polgári társadalommá. Az pedig egy másik, hogy az egyéni vagyonnal járó morális felelősség miként egyeztethető össze az új gazdasági alapokra épülő társadalmakkal. Hites Sándor egy Széchenyi Istvánról írott tanulmányában a különböző ökonómiai modellek egyeztetési kísérletét elemzi a gróf pályája során, meghozza azt állítván, hogy Széchenyi esetében az ajándékozás és a nacionalizmus ellentétes viszonya sokrétűen jelentkezett. Idézem:

Annyi mindenesetre felvethetőnek tetszik, hogy élete és műve kivételes módon fogja át az *ajándékozás* és nacionalizmus viszonyának ellent-

és elitékezés a kora újkori Magyar Királyságban, szerk. KÖKÉNYESI Zsolt, 133–146 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2022).

10 Christopher J. BERRY, „Luxury and the Politics of Need and Desire: The Roman Case”, *History of Political Thought* 10, Nr. 4 (Winter 1989): 597–613.

11 Lásd pl. „Minden bajnak gyökere ugyanis a kapzsiság: jó néhányan, akik hozzá szegődtek, eltévelyedtek a hittől, és sok gyötrelmet okoztak maguknak.” 1Tim,5,10. A fősvénység kultúrtörténetéhez lásd Stefano ZAMAGNI, *Fősvénység: A birtoklás szenvedélye*, ford. HORVÁTH Csaba (Budapest: Typotex, 2013), különösen: 27–45.

mondásosságát, annak szinte minden vetületben: az adományok révén megteremtett politikai-kulturális integrációt és dezintegrációt, a poszcékolás- és a felhalmozás-alapú ökonómiák összjátékát, a gyarapodás és az anyagi, szimbolikus vagy biológiai áldozat hazafiúi erényeit, illetve az ezek által előhívott vagy kiélezett belső és külső konfliktusokat, szimbolikus versengést és katonai összeütközést.¹²

Ebben az értelemben az ajándékozás ambivalens gyakorlat a kapitalizálódó környezetben, s csak felfogás kérdése, hogy azt morális kötelességgként (a gondviselés által vagy a haza termékenysége által nekünk adományozott javak visszaszolgáltatása a nemzet közösségének) vagy pedig valamiféle társadalmi erőszak technikája, mely színre viszi és megerősíti a hatalmi viszonyokat. Ezek az ellentmondások persze ritkán törnek nyíltan a felszínre, s mind a kortársak, mind az utókor emlékezete számára így vagy úgy, de belesimulnak egy kultikus diskurzusbá. (Ez annak ellenére így van, hogy azért e gyakorlatoknak komoly marxista kritikája is érkezett.)¹³

E kultuszok eredete nyilván antik gyökerű, erre már fentebb is utaltam. Mégis érdemes lehet megnézni, hogy miként lehetett értelmezni a vagyon kezelésének, az ezzel járó kötelességnek és áldozatnak kérdéseit a 19. század elején. Berzsenyi Dániel etikai gondolkodásáról, történelemszemléletéről a szakirodalomban sok szó esett már eddig is. Most arra kérdezzük rá, hogy a különböző erények milyen viszonyban vannak egymással, s a világ változása miként rendezi át az erények egymáshoz való viszonyát.

Az erények szóródása

A Grof Szétsenyi Ferentzhez címzett óda csak az 1808-as kéziratos gyűjteményből ismert, a költő életében nem jelent meg. Kazinczy lebeszélte Berzsenyit a megjelentetéséről, mert a Széchenyi név szerinte nem daktilus (hosszú, rövid, rövid), hanem antibacchus (két hosszú és egy rövid). Azaz: Berzsenyi „Szécsenyi”-nek ejtette a nevet. Talán a költő utánakérdezett, hogy is kell ejteni, talán maga is túlzásnak érezte ezt a költői szabadságot, mindenesetre az antibacchus nem illik ódába.¹⁴

12 HITES Sándor, „Az adományozó Széchenyi és a nemzeti ajándékökonómiák”, in *„Megint s megint – szünetlen”. Egy újabb Széchenyi-évforduló termése*, szerk. DOBSZAY Tamás, 99–122 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2022). 121.

13 Lásd KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS, „A szent család vagy a kritikai kritika kritikája: Bruno Bauer és társai ellen [1845]”, in KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS, *Művei: 2. kötet: 1844–1846*, 1–210 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1958), 196–208.

14 „Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23.”, in BERZSENYI Dániel *Levelezése*, szerk. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 12. lev., 20–29 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 28.

A vers mitológiai utalásokkal indul. Ezek felfejtése nem érdektelen. Astraea az igazság, az ártatlanság és a tisztaság görög istennője. Alakja az aranykor visszatérésével kapcsolódott össze egy vergiliusi sor nyomán („Iam redit et virgo, redeunt Saturnia Regna” – „Eljön a Szűz ismét, már jön Sátornus uralma”),¹⁵ és a kora-újkorban gazdag ikonológiai hagyomány alakult ki alakja körül.¹⁶ Ebben a hagyományban Astraea uralkodónői eszmény, aki képes aranykort teremteni-visszaidézni. Eredetileg I. Erzsébet politikai reprezentációjának volt egyik fontos eleme, utóbb Mária Terézia kapcsán is bevetették.¹⁷ Így talán megkockáztatható, hogy Astraea itt Mária Terézia mitológiai megfelelője. Ez azt is jelenti, hogy a címzett-megszólított Széchényi volna Astraea papja; Polyhymnia múzsa, aki ugyebár a himnikus költészet műzsája, ebben az esetben a költő műzsája – ez tehát műfajmegjelölés is; Nestor (a homéroszi eposzok bölcs vezére), akiről Polyhymnia által énekel, azaz: ő is Széchényi. A harmadik sorban azt olvassuk, hogy valaki tartozik Széchényinek („Hív Mu’sam’ adaját meg ne utáld”): arra szólítja fel, hogy a költő által megfizetett adósságért ne haragudjon meg (azaz: fogadja el azt). De ki tartozik itt, kinek és miért? Nyilván van egy csavar a sorban: az olvasó tudhatja, hogy Széchényi sokat tett nemzetéért (később elő is fog kerülni a Nemzeti Múzeum alapítása), s nyilván ezért tartozik neki a nemzet, de ezt a tartozást nem anyagiakban rója le, hanem háláját a költő által fejezi ki. A sor mégis úgy fogalmaz, mintha a költő tartozna, ami csak akkor működik, ha a költő a nemzetet képviseli.

A második szakasz ezt bontja ki. Harmadik személyben beszél a költőről (aki éppen ezt a verset mondja-írja): nem pénzért és rangemelésért versel (a „poltz” itt: ‘rang’). Ez azért is fontos, mert a vers születésének idején a rendi költészetnek van egy gazdaságtana: a költő versével az örök dicsőséget ígéri a megrendelőnek, aki ezt közvetlen formában (többnyire pénzzel, politikai támogatással, kapcsolatokkal és utófinanszírozás formájában) honorálja. Megkockáztatom: a 19. század elején egy főrangúhoz írott dicsőítő óda esetén fel sem merült, hogy ezt a költő csak úgy passzióból és ingyen írta. Azt, hogy e versek támogatásért születtek, persze igen ritkán írták bele a versbe.¹⁸ (Amikor 1808-ban Berzsenyi elküldte a verseit Kazinczynak, többet azért is dobtak ki belőle, mert Kazinczy túlon túl behízelgőnek találta azokat. Tehát: azt hitte, hogy Berzsenyi pénzt kunyerál verseivel, s ő már ezt egy bizonyos lépték felett illetlennek tartotta.)¹⁹ Épp egy határponton vagyunk: Berzsenyi meré-

15 Ec. IV,6 (ford. Lakatos István)

16 Erről Frances Yates egy egész könyvet írt 1975-ben: Frances YATES, *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century* (London: Routledge, 1975).

17 Elisabeth KLECKER, „Maria Theresia und Aeneas: Vergilrezeption zur Bewältigung der weiblichen Erbfolge”, *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 111–126, 116.

18 Lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 205–242.

19 Sokat idézték már Kazinczy intését Édes Gergelyhez 1791-i levelében: „csak azon kérem az Urat, hogy ne Gelegenhits-Gedichteket, az az névnapi, menyegzői etc. poemátskákat,

szen ki is teszi ezt az ablakba – a főrangú teljesítette a vagyona által elnyert kötelességet, amikor továbbadott valamit nemzetének, mire a költő voltaképpen megismétli a gesztust, s a nemzet adományaként visszaad valamit. Látnunk kell, hogy a viszonyok e megfordítása mennyire radikális. Immár nem a patrónus tartozik kliensének a szolgálatért, hanem a kliens – azáltal, hogy saját magát nemzetével azonosítja – mintegy maga válik patrónussá.

A harmadik szakasz a vagyon által előírt kötelességetikát fejt ki. A fényes birtok mögött a „kény” szóban felsejlik a luxus, a tékozlás lehetősége, de Széchényi Atlasként veszi vállaira a világot. Ez az élet „munkás”, azaz: munkával kitöltött. Illetve kormányosként irányítja a nemzet hajóját.

Fényes birtokaid kényne le nem köti
Munkás életedet, terhek alá veted
Atlás vállaidat, hogy szemeid hajónk
Kormányára vigyázzanak.

A glóbuszt tartó Atlas – közhelyes kép ez a nemesen viselt terhekre. A kormányzás mint egy hajó irányítása – ez is hétköznapi költészeti toposz. Ez a két kép azonban közel sem ugyanaz, s egymás mellé helyezésük sem feltétlenül magától értetődő. A következő két szakaszban Széchényi további alakokat ölt magára: a phároszi torony lángocsóvája a sivatagi éjszakában („A’ törvény sivatag rejtekiben lakó / Elméd Farusi láng a szövevény között”), kővár, mely menedéket nyújt az üldözötteknek („Kővár s szent menedék minden igaznak”), ostor („A’ bűnnek kegyes ostora”), továbbá még szárnya is van („a’ Tudományokat / Szárnyaddal takarod”). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy korábban Astraea papja, Nestor, Atlas és kormányos is volt, akkor tényleg nagyon túlterhelt képi és mitológiai világot kapunk. Ha rosszindulatúak vagyunk, akkor ez egyszerűen egy rossz vers: zavaros. Kazinczy így mondta: „Igen szerencsétlen óda.”²⁰ Persze lehetséges úgy is olvasni a verset, mint ami keresi Széchényit: a munkás élet következménye a tevékenységének sokfélesége, s ennek megfelelője az ezt leíró képek változatossága. Ebben az értelemben ezek nem egyszerű metaforák, hanem perifrázisok, körülírások. Az erkölcs által előcsalt ének felsorolásba kezd, de nem is tetteket, hanem azok etikai körülírásait sorolja. Így a Nemzeti Múzeum alapításán kívül szinte semmi konkrétum nem derül ki, hanem maradnak a perifrázisok, amiből csak sejtethető, hogy miért is tartozik a nemzet Széchényinek.

hanem szívnek érzéseit, szerelmet, elcsüggedést, örömet, tsintalankodást írjon.” „Kazinczy Ferenc Édes Gergelynek, Bécs, 1791. augusztus 17.”, in KAZINCZY Ferencz, *Levelezése: Második kötet: 1790–1802*, szerk. VÁCZY János, Kazinczy Ferencz Összes Művei, 382. lev., 222–223 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1891), 223.

20 „Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23.”, in BERZSENYI, *Levelezése*, 12. lev., 20–29. Itt: 28.

A Múzeumot – nyilván könyvtára okán – Corvin Táraként jelöli meg a vers:

'S hogy mindent megelőzz, a' Tudományokat
 Szárnyaddal takarod, s a' Haza kintseit
 Buzgón gyűjtögeted, s felkel az alkotó
 Corvín Tára teáltalad.

Ez is körülírás, bár a többinél jóval konkrétabb. Az utolsó szakasz ennek nyomán bomlik ki: itt a Hunyadi-ikonológia alapján jelenik meg előttünk Széchenyi alakja. A „töl” szó itt azt jelenti, hogy ‘tölgy’ (az erő, a nagyság régi szimbóluma), s nyilván konkrét utalás is Mátyás királyra, neki is közismert márványportréjára, melyet ekkoriban még Giovanni Dalmatának tulajdonítottak.²¹ A babér is a dicsőség szimbóluma, általános uralkodói attribútum. (Például Mátyás is kapott babért az egyik korvinában.) A homlokot kettősen fedező levelek itt nyilván egy olyan kettősségre utalnak, hogy a tölgy a politikai (a versben: polgári) nagyság, a babér a művelődésben elért eredmény. (Delphoi Berzsenyinél nem mint jóshely szokott előfordulni, hanem mint Apollón isten szent helye.) Az viszont szokatlan, hogy egy fejre egyszerre két koszorút is tesznek. Berzsenyi tehát a vers végén sem tudja meghatározni Széchenyi alakját: ő sokféle ember, sokféle érdelemmel. Innen lesz érthető a nyitány kérdése: „Polimniam / Példás Érdemidet merje-e zengeni?” Ez itt egy *amphibolia* (ahol a szavak jelentése nem zavaros, de a mondatot mégis többféleképpen lehet érteni). A költői kérdések performatív mentegetőzéseként is felfogható ez: meri, hiszen épp ezt a verset olvassuk. A vers képeinek halmozása (a retorikában: *congeries*) ugyanakkor zavart kelt, s felmerül, hogy a versbeli költő itt arra utal, hogy valóban nem fogja tudni elmondani, hogy Széchenyi miért is olyan nagyszerű. Tényleg – miért is? Ez nem derül ki, s csak közvetve adódik a magyarázat, hogy Széchenyi nagysága oly léptékű, hogy szinte megfogalmazhatatlan. Ez a poétikai teher azonban szétzilálja a patrónus–kliens cserefolyamatának tisztaságát: miközben Széchenyi teljesítette kötelességét, azonközben a költő nem képes adóját leróni.

Széchenyit a vagyona arra kötelezte, hogy abból áldozzon nemzetének. A nemzet költője viszonzta az áldozatot azzal, hogy megénekelte őt. A vers így a mindennapi politikát nemcsak az erény oldaláról értelmezte, hanem isteni szférába is emelte annak a megítélését. A dolog érdekessége nyilván az adakozás párhuzamos szerkezetében rejlik: a fényes birtok kényelme nem tartotta vissza Széchenyit (ebben az értelemben rendelkezik a nagylelkűség erényével), miképp a költő sem pénzért vagy egyéb kedvezményért dolgozott, amikor az istenibb erkölcs kicsalta énekét. Fontos, hogy a költő itt nem szokásos bárd: nem a nemzet vagy a haza nevében hálálkodik. Az erkölcs szólal meg az ő hangján, mely felsorolja, képileg körülírja a megénekel

21 A híres ábrázolás: Szépművészeti Múzeum, ltsz. 6711.

nagyság erényeit. Mik ezek? Bölcsesség (Nestor), szorgalom (munkás), gondosság (szemei hajónk kormányára vigyáznak), okosság (láng a szövevény között), jogszerűség (szent menedék), nagylelkűség (Corvin tára). Az erénykatalógus itt képek és mitológiai utalások katalógusa lesz. Figyelemre méltó, hogy a hagyományos erénytanok – ekkor még iskolában is tanulható – rendszeréből szinte észrevétlen maradtak ki olyan fontos képességek, mint a bátorság, a szemérem, az igazságosság, sőt kimaradt a Berzsenyinél másutt oly fontos mértékletesség is. A siker kulcsa immár valahol másutt van: szorgalom és adakozó áldozatkészség. Ezek is szerepeltek a hagyományos erénykatalógusban – de itt mintha túlsúlyba kerültek volna. Ennek oka pedig nem más, mint az a tény, hogy a gazdag hazafi teljesítményét vagyona határozza meg. Legalábbis akkor, ha képesek vagyunk leírni, poétikailag megfogalmazni a helyzetét.

A továbbadományozás folyamata

A *Gr. Festetics György* című vers immár a második Festetics-óda az 1808-as gyűjteményben. Az előbbre helyezett, Festeticset ünneplő vers kapcsán jegyezte meg Kazinczy, hogy „Festetics elegendjék-meg egy ódával.”²² Erre Berzsenyi kihagyta későbbi kötetéből mindkettőt. E második ódát talán Kazinczy megmentette volna, ám kétélű kommentárral kísérte azt:

Gyönyörű kis dal! – Ezen betűkben ömledez a' szív. – Meg lehet ugyan érteni, de bajjal.²³

Azaz: a szöveg szép-szép, érzelmes is, de nehezen érthető. Már az is tanulságos, hogy Kazinczy elvitatja a verstől az ódai rangot, dalnak nevezi azt. Pedig ódának mintaszerű a költemény. Váczy János például így nyilatkozott róla: „a költő egyesek erényeit az általános eszmék magaslatára emelvén, egyéni érzéseit az egyetemes, a nemzet egész életére kiható nagy eszmék hordozójává avatja.”²⁴ Szerinte tehát megvalósul itt az ódai fenségnek az a módozata, mely a megénekelte mintegy isteni magasságokba repíti. Persze Váczy már egy későbbi költészeti tradíciót lát ide: az eggyel modernebb bárdköltészetet, ahol a szubjektum (akár a megénekelte, akár az énekes) mintegy átszellemül a hazafiság eszméitől. Váczy ezt azért is láthatta a versbe, mert

22 „Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23.,” in: BERZSENYI, *Levelezése*, 12. lev., 20–29, 28.

23 Uo., 27. Kazinczy értelmezése ellen szólt: NÉGYESY László, „Gróf Festetics György a magyar irodalomban”, in *Keszthelyi Helikon*, szerk. LAKATOS Vince, 37–233 (Keszthely: Sujánszky József Könyvnyomdája, 1925), 165.

24 VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895), 194.

Berzsenyi a szapphói ódába meglepő személyességet visz bele – Csetri Lajos egyenesen azt sejtette, hogy ezért is mondhatott le a versről a költő.²⁵

A vers annak a bejelentésével indít, hogy Festetics az ég kegyeltje, a sors eljegyezte a nagyságra:

Festetits! boldog, kit az Ég' kegyelme
 Anya méhében ki jegyez magának
 'S a' szerentsének ragyogó ölében
 Rengeti a' Sors.

A következő szakaszban ez az ember már istenné nemesül, aki áldást hint maga körül. Témánk szempontjából fontos, hogy mindeközben „kebelében érzi / Tettei bérért”. Ez azt jelenti, hogy Festetics semmit sem kér cserébe, hanem a kebelébe rejti azt – tehát a dicsőség, mely övezi nagyságát, elegendő a számára, s ebből következően érdek nélkül cselekszik. E két szakasz bármely laudációban elérhetett volna a korban.

Berzsenyi a másik két versszakban egy kicsit megbonyolítja a dolgot azzal, hogy a saját szubjektumát is a versbe emeli – s össze is hasonlítja magát Festeticssel. A gróf gazdag, Berzsenyi pedig szegény, ám nem a vagyont irigyli a gróftól, hanem az adakozással együtt járó dicsőséget:

Akkor irigylem fejedelmi kintsed'
 Ammidőn áldó kezeid ki szórják
 Akkor oh akkor vetekedve törnék
 Véled az Égre.

Az énekes együtt szeretne az égbe törni, azaz megistenülni a megénekelttel. Már ez az összehasonlítás is szokatlan. Hiszen akkor mégiscsak Festetics vagyona fáj a költő foga, s mégiscsak nagyságát szeretné elhódítani – olyannyira, hogy még versenyre is kelne vele. Nem adományt kér (ami egy szokványos dolog volna a rendi költészetben), hanem az adományosztás lehetőségét szeretné elnyerni. Ha nem is vesszük szó szerint a vers ajánlatát, s úgy gondoljuk, hogy Festetics irigylése is csak nagyságát erősíti, még akkor is állítható, hogy ez a javaslat ebben a formában természetsszerűleg lehetetlen.

Az utolsó szakaszban voltaképpen ezt teszi helyre Berzsenyi, amikor az erényeket értelmezi újra:

²⁵ CSETRI, *Nem sokaság, hanem lélek*, 227. S teszem hozzá, hogy ezért meddő vállalkozás a sok korabeli verses Festetics-laudáció e vers mellé látása, hiszen a hasonlóságok meglehetősen inkább a közös megénekelte személyben keresendő, s nem poétikájukban. Lásd BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, szerk. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei, I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 328–329.

Mint te olly gazdag vagyok én magamnak,
 'S mint te olly forron szeretem Hazámat,
 Ám de nints kintsem 's tsak ezen betűkben
 Ömledez a' Szív.

Itt mégiscsak azonossá válik a megénekelt és az énekes. A második sor azonosítása az egyszerűbb, mind a ketten szeretik hazájukat, csak a sors Festetics esetében ehhez vagyont is rendelt. Az első sor enigmatikusabb. Talán a második csak ennek a kifejtése (ebben az esetben a harmadik strófa enigmatikusságának tisztázása egy enigmatikus sorral kezdődik), talán ez egy párhuzamos, de meg nem határozott érényre utal (ebben az esetben valami olyasmit mond a vers, hogy a 'magam módján vagyok gazdag', tehát a nagyságban mégiscsak osztozunk). Milyen gazdagsága lehet egy költőnek, aki egyébiránt szegény („Ám de nints kintsem”)? Gazdagsága a betűkben van természetesen.

Mezei Márta e versben „számonkérő élesség”-et érzett.²⁶ Érteni vélem, hogy miért gondolta így, de nem értek egyet vele. Azért gondolhatta ezt, mert a költő figura, ha akármilyen értelemben is, mégiscsak gazdag (márpedig a jelek szerint betűkben ömledező szíve gazdagságot jelent), akkor a harmadik szakasz vetélkedése is elindulhat. A költő ebben az esetben tehetsége s nem érénye (nagylelkűsége) révén tör az égbe. Neoplatonikus módon így is lehet, úgy is. Ámbátor ha ezt ráolvassuk az első szakaszra visszafelé, akkor kérdéses lesz, hogy a tehetség, a zsenialitás mit jelent. Ott azt olvastuk, hogy Festetics az ég kegyeltje – mi hát akkor egy költő? Mezei nyilván úgy vélte, hogy a költő a végére mintegy fölébe kerekedik Festeticsnek, s ebből közvetve ugyan, de következhet az is, hogy Festetics megistenülése némi korrekcióra szorulhatott. Én nem mennék ilyen messzire. Véleményem szerint az ellentmondás látszólagos: Berzsenyi különböző, nem feltétlenül kompatibilis érényeket ütköztet egymással. A szöveg a második szakasz végéig problémátlanul halad előre, s mondja fel a rendi költészet laudációs közhelyeit. Ott viszont hirtelen belép a versbe a költő is, s e belépés a világ addigi rendjét folyamatos korrekcióval gazdagítja. Így a vers ágensei nem a megszólított, s nem is a megszólító lesznek, hanem maguk az érények: a hazaszeretet érdekében vállalt nagylelkűség. Mindenkinek azt a vagyont kötelessége továbbadományoznia hazája számára, amije van: Festeticsnél ez valódi vagyon, a költőnél a szavak.

Berzsenyi e verse azért különös, mert visszafelé is át kell gondolni. Amikor az olvasó odaért a vers végére, akkor lépésről-lépésre újra kell gondolnia az addigiakat.

26 MEZEI Márta, „Bevezetés”, in BERZSENYI Dániel, *Válogatott művei*, szerk. MAYER Erika, 7–80 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 22.

Amputáció

A *Nagy Pálhoz* címzett óda azon kevés vers között van, melynek alakulástörténete és korai recepciója viszonylag jól követhető. Fennmaradt Vályi Nagy Ferenc kézirásában, s Kazinczy is lemásolta magának egy külön lapra.²⁷ Emellett egy részlete már 1811-ben megjelent mottóként egy alkalmi kiadványban Erdélyben.²⁸ Berzsenyi e vers esetén sokat változtatott: Kazinczy átíratán több körben dolgozott tovább, az 1816-os második kiadásban is kicserélt még egy versszakot.²⁹ Sőt, még a *Mondolat* ismeretlen szerzői is e versből idéztek, hogy a költőből csúfot üzzenek. Mire utal ezen – esetünkben – példátlan recepciós gazdagság? A leginkább arra, hogy Berzsenyi számára éppúgy fontos volt e költemény, mint ahogy kortársai is felfigyeltek rá. Ha volna kedveltségi ranglistája a debütáló Berzsenyi verseinek, akkor *A' Magyarokhoz*-óda mellett ez a szöveg biztosan elvinné a második helyezést.

Kazinczy 1808. december 23-án kelt Berzsenyinek írott levelében e versről is szólt:

p. 33. Nagy örömmel olvastam a' Nagy Palira írt ódát. De más kezdetet neki. – adóját, nunquam a'da'ját.³⁰

Ugyanezt Kis Jánosnak már november 12-én kelt levelében szóvá tette:

A' Nagy Pálra írt óda felséges: de az első Stánza igen rossz. *Adaját* Anapaestus e' helyett *adóját*. És osztán versben vezeték és kereszt-név. „Téged is *Nagy Pál*.” Risum teneatis? A' barátság szent tisztté teszi az amputatiót, ha alatta sikólt is a' Patiens.³¹

27 A Kazinczy-féle másolat: MTA KIK, Kt., M. Irod. Lev. 4r 125. sz. III., a.). A Vályi Nagy kezétől fennmaradt változat: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Ms2603, 5. vegyes csomó; A kézirat gróf Gyulay Lajos iratai között maradt fenn, akinek nevelője ekkoriban Döbrentei Gábor volt. A kézirat útja talán Kazinczyn keresztül vezetett Nagyhoz, s onnan Döbrenteihez.

28 *Jó Hazafi Bároczí Neve és Munkái Fenn maradnak* (Kolozsvár: a' Réf. Kol. bet., 1811). (Egy példány megtalálható: Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, 195.226.)

29 A vers filológiájáról részletesen: VADERNA GÁBOR, „Szövegidentitás, variáns, vázlat: (Berzsenyi Dániel verseinek társadalmi áramlása)”, *Irodalomismeret* 29, 1. sz. (2017): 44–59.

30 „Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23.,” in BERZSENYI, *Levelézése*, 12. lev., 20–29.

31 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. november 12.,” in KAZINCZY FERENCZ, *Levelézése: Hatodik kötet: 1808. Július 1. – 1809. Szeptember 30.*, szerk. VÁCZY JÁNOS, Kazinczy Ferencz Összes Művei, 1372. lev., 120–124 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895), 122.

Létrejön hát egy olyan vázlat szint, ahol az „adaját” anapesztusa helyére az „adóját” szó kerül, ám e vázlat szint csak egy olyan köztes állapot, mely nem is létezik, amennyiben Kazinczy két tanácsot is ad hozzá: az egyiket nem is Berzsenyinek, hanem Kisnek írja meg (hogy tudniillik „amputálja” Nagy Pál nevét); a másikat Berzsenyinek (hogy a vers eleje úgy rossz, ahogy van). Berzsenyihez az első tanács is eljuthatott, hiszen versében valóban levágja majd a keresztnevet.

A következő vázlat szintről Szemere Pálnak abból a leveléből értesülünk, mely a Kazinczy-másolatra tett Berzsenyi-jegyzéseket foglalja össze (1810. december 27.):

Felső-Bükki Nagy Pálhoz.

Néked is buzgón szedi Delphi lombját
A' magyar dallos koszorúdba (,) oh Nagy!
Ritka erkölcsöd, magyar ősi lelked
Tíburi dalt vár.

A' közembernek neve
Itt az érdempolcz! ez az égnek útja
'S (ősi) régi magyar dísz!³²

Ennek alapján két vázlat szintről is nyerhetünk információt: 1.) Kazinczy a Berzsenyi-versek tisztázatában ejtett egy apró változtatást (24. sor): a „régí” szót „ősi”-re cserélte. Mivel más nem változott a versben korábban, az első versszak változtatásait pedig Kazinczy csak javasolta, így rekonstruálni lehet a Kazinczy-féle első vázlat szintet, s ezt időben a tanácsok által megképződő létre sem jött szöveg elé helyezhetjük. A Szemere-levelben olvasható cím is más, mint az eredeti Berzsenyi-verssé, de hogy Kazinczy ezt a címet adta volna (*Felső-bükki Nagy Pálhoz*) vagy pedig ő javasolta volna a véglegest, és csak Szemere rövidített itt, ezt nem tudni. 2.) Létrejön továbbá egy Berzsenyi-féle vázlat szint is, mely a tanácsoknak megfelelően cseréli az első versszakot, illetve visszajavítja a vers utolsó sorát.

Az MTA KIK Kézirattárában található egy lejegyzés Kazinczy kezével nyolcadrét alakban. Feltehetően a Berzsenyi által javasolt vázlat szintet írta le magának egy lapra, hiszen szövegszerűen e nyomokból épp e változat rakható össze.

Mi látszik a szöveg ezen alakulástörténetéből?

Megváltozott a cím erre: *Felső-Bükki Nagy Pálhoz, az Ország-Gyűlése alatt, 1807.* Ezzel a vers kontextusa inkább előtérbe került, pontosítva lett, hogy melyik Nagy

32 „Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, h. n. [Pest], d. n. [1810. december 27.]”, in KAZINCZY Ferencz, *Levelezése: Nyolczadik kötet: 1810. Július 1. – 1811. Június 30.*, szerk. VÁCZY János, Kazinczy Ferencz Összes Művei, 1900. lev., 231–240 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898), 235–236.

Pálról van szó, ha valaki esetleg eltévesztené.³³ Ezek után nyugodtan amputálni lehetett Nagy Pál nevét a versből. Ennél sokkal fontosabb, hogy az első versszakok átírása-átfogalmazása elkezdődik.

Berzsenyi 1808

Néked is Nagy Pál adaját le tenni
A magyar lantos köteles: fogadd el.
Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked
Tíbburi dalt vár.

A' köz embernek neve vesz magával:
Kints kevély márvány paloták homalyba
Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak
Híre enyészik.

Berzsenyi–Kazinczy 1810

Néked is **buzgón szedi Delphi' lombját**
A' magyar **dallos koszorúdba oh Nagy!**
Ritka erkölcsöd, magyar ősi lelked
Tíbburi dalt vár.

Berzsenyi 1813

Már midőn a' Föld letapodva hódol,
'S Róma' felséges Geniussa eltűnt
Mint egy őr Cátó feded a' világot,
'S mennyköveket szórsz.

A' közembernek neve vész magával.
A' világdúló czudarok' csudája
Melly lidérczként nő, elenyész, 's utána
Átkok omolnak.

33 A vers szempontjából fontos életrajzi adatok: Felsőbüki Nagy Pál (1777–1857), 1797-ben és 1805-ben is részt vett a nemesi felkelésben, utóbbi alkalmával őrnagyi rangot is szerzett. 1807-ben Sopron vármegyei diétai követ. Rögtönzött beszédeivel nagy feltűnést keltett. Merényi Oszkár hosszasan érvel amellelt, hogy a magyar nyelv ügyében tartott beszéde volt Berzsenyi versének közvetlen ihletadó forrása (BERZSENYI, *Költői művei*, 537–542). Kazinczy ugyan valóban fontosnak tartotta e beszédet (lásd „Kazinczy Ferenc Id. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1807. október 15.”, in KAZINCZY Ferencz, *Levelezése: Ötödik kötet: 1807 Május 1. – 1808. Junius 30.*, szerk. VÁCZY János, Kazinczy Ferencz összes művei, 1180. lev., 190–192 [Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894., 190–191.], ugyanakkor a kortársak nem feltétlenül csak ezt vették észre. Vö. Wertheimer Ede és Melkovic Tamás értékelésével: WERTHEIMER Ede, „Az 1807-ik évi országgyűlés”, *Századok* 30 [1896]: 293–309, 394–412; MELKOVICS Tamás, *Felsőbüki Nagy Pál: Élete, politikai pályafutása és közéleti szerepvállalásának jelentősége*, A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára [Vasszilág: Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2013], 50–63.) A reformkori országgyűléseken ismét követ, ám ekkor inkább az aulikus főnemesség felé tájékozik. A Magyar Tudós Társaság igazgatóságának tagja.

Az eredeti változat felütése éppen abba az összefüggésbe helyezi a költeményt, mely jelen elemzésünknek is fontos problémája: a költő adót fizet az államférfinak – még-hozzá magasztos ódájával („Tíberi dal”) fizeti ki. Kazinczy ezt a familiáris megszólítást nevetségesnek tartotta, láttuk, verstani fenntartásai is voltak a tájnyelvi alakkal szemben („adaját”). 1810-ben Berzsenyi még megtartotta volna a hála mozzanatát (a „Delphi’ lombjára”-ról, azaz Apollón kultusz helyéről gyűjtene koszorújába leveleket a „dallos”), de a gazdasági metaforika már eltűnt. S végül Berzsenyi lemondott az egész „hála”-problémáról, amikor Nagy Pál ódai dicséretében tört ki – még-hozzá patetikus képekkel. Tehát itt már nem beszél a magasztos ódáról, hanem ez maga a magasztos óda.

A filológiai tisztesség kedvéért idéztem itt a második szakasz változtatását. Ezt feltehetően Helmecki Mihály tette a költeménybe, s Berzsenyi az 1816-os kiadásból ki is vette. Viszont nem söpörhetjük le egykönnyen ezt a módosítást, s feltehetjük a kérdést: vajon miért érezte e ponton úgy a kiadó, hogy valami nem stimmel a szöveggel. Nyilván a modalitás megtörését vette észre. Az eredeti 1808-as szöveg egy gazdasági-kultikus összefüggést állít fel (a szimbolikus adófizetésről beszél), s ehhez állít egy ellenpontot: a közönséges, érdemtelen ember (itt: „köz ember”) vagyonát eltékozza, minek következtében a „Híre enyészik”. Az eredeti két versszaknak van egy viszonylag köznapi dikciója, s bejár egy egyszerű logikai sémát. Eszerint a költő adózik a nagy embernek, aki nem olyan, mint az a közönséges ember, akinek híre sem marad. Ebből az egyszerű logikai sémából következik az, ami végül is nincs kimondva a versben, hogy ti. az adó (formája a „Tíberi dal”) arra van, hogy a nagy ember hírét megőrizze. Helmecki azért nyúlt a versbe, mert ez a logikai séma az első szakasz cseréjével megtört. (Az már más kérdés, hogy hogy jött ő ahhoz, hogy egy ennyire erős képet csak úgy beleírjon az amúgy is erős szövegbe. Azért itt mégiscsak „Átkok omolnak.”)

A következő szakasz a fentebb bemutatott eredeti logikai sémához ad konklúziót:

A' Derék nem fél az idők mohától;
 A' koporsóbol ki tör és eget kér;
 'S érdemét a' jók, nemesek, s jövendő
 Szazadok áldják

A jelző főnévként való önállósulása, s mellette az „idők mohának” nem éppen hétköznapi metonímiája (a régen magukra hagyott épületeket, romokat benövő növényzet itt természetesen a mulandóságra utal) – ezek az 1808-as változatban elindítják a magasztos óda hangját, mintha csak itt kezdődne az adó lerovása, melyet a költő korábban ígért. (Az 1813-as változatban ez persze már nem így lesz.) Berzsenyi még azzal bonyolítja a versszakot, hogy az érdemet és az időt még egyszer egymás mellé

helyezi, ám ezúttal egészen más összefüggésben. A „jók, nemesek” nyilván ugyanolyanok, mint a „Derék”, ám a „jövendő / Szazadok” már szemben állnak az „idők mohával”. Ugyanis a derék ember ezek szerint előremozdíthatja a világot, s a cselekvőként fellépő századok tovább áldják a nevét (azaz voltaképpen ez a vers, melyet mi is olvasunk éppen, továbbra is zengi azt).

Jellemző, hogy ez a részlet is oly bonyolultra sikerült, hogy már Kazinczy (s nyomában Helmecci) is félreértette. A Kazinczy-féle kompilált másolatban ugyanis ez áll:

'S érdemét a' jók 's nemesebb jövendő
Szazadok áldják.

Ezt a Helmecci-kiadás is majdnem követi. A kiadó ugyanis továbbra sem értette a sort, s erre módosította:

'S érdemét a' jó, 's nemesebb jövendő
Szazadok áldják.

A probléma nyilván ott kezdődött, hogy Berzsenyi megbillentette a felsorolást azzal, hogy a derék két típusát tette egymás mellé: a jókat és a nemeseket. Ezt már Kazinczy emendálta úgy, hogy a derék a jóval lett azonos, a nemesből pedig jelző lett. Helmecci pedig elvetette az egész párhuzamos struktúrát (nyilván azért, mert esztétikai ízlésébe az már nem fért bele, hogy az idő másként működik e képben), s a derék párhuzamait, jövőbeli megtestesüléseit egyszerűen kivette a versből. (Jellemző, hogy amikor Berzsenyi észrevette a módosítást, akkor 1816-ban visszaalakította a sort az eredeti változatára.)

Ezután még jön három versszak – épp annyi, amennyi eddig volt. Ott Berzsenyi a versről, a versírás apropójáról szól, itt azonban a bárd előlép és megkezd a dicséretet. Személyes ez a hang, mely önnön tanúságára hivatkozik: „Láttalak”; „Látlak”. A múltban „fényes hadi öltözetben”, azaz katonaként, a jelenben diétai követként, ott Hektór és Kinizsi, itt Cicero. Figyeljük meg ismét a hasonlítás arányainak könnyed eltolását a párhuzamos szerkesztéstől: két hadfira jut egy szónok. Ez nem azt jelenti, hogy Nagy Pál inkább volt jó katona, mint szónok – egyszerűen rímelteti a harmadik szakaszra a szerkesztést.

Ez a kettős hasonlítás a következő két szakaszban is megjelenik. Az ötödik strófában az ősz atyák közül, „A' ki tündöklő magas elme 's lélek”, az vont „Egi sugárt” Nagy palmaágakkal koszorúzott fejére. A dicsőség e halmozásában ismét ott a párhuzamos szerkesztés. A hatodik strófában pedig van két párhuzamos szerkesztésű sor (múlt és jelen villan ismét össze, tehát ez ismétlése-párhuzama a negyedik szakasz első két sorának).

Idézzük az egész zárlatot, mert nem egyszerű értelmezni:

Nagy midőn tündér paripádra szöktél
 Nagy, Hazank' kormányt vezető Tanácsán
 Itt az Érdempoltz, ez az égnek útja,
 'S régi magyar Disz!

Egyszerű tisztázni, hogy a polc azt jelenti, hogy 'rang', az „Érdempoltz” pedig 'érdemmel, tehát nem születés révén szerzett rang'. Az már más kérdés, hogy a szöveg deiktikus elemei hova is vezetnek. Az „Itt” jelentése lehet az, hogy 'itt az országgyűlésen', s lehet az, hogy 'itt a vers világában'. Az előbbi esetben ismét megbontja a párhuzam szimmetrikus szerkezetét, az utóbbiban a vers a nyitányhoz megy vissza, s ismét önmagáról beszél. Amikor azt olvassuk, hogy „ez az égnek útja,” akkor ez nem definíció, hanem talán az „ez” arra utal, hogy 'aki ilyen magasra tör, annak ez lesz az útja'. Ezen a helyen ismét van egy párhuzamos szerkezet, az azonban nem dönthető el, hogy melyik két elem párhuzamos. Vagy az érdempolc párhuzamos leírása kezdődik itt ('az érdempolc egyrészt égi út, másrészt dísz'), vagy pedig az „Itt” hoz létre párhuzamot, s az „ez” csak egy magyarázó mellékmondat betoldására utal 'itt van az érdempolc (amely mellesleg égbe vezető út) és a dísz'. A dolog homályosságát, pontosabban rejtélyességét csak fokozza, hogy az utolsó sor nyelvi sűrítése is többféleképpen oldható fel (csak éppen itt nem kizáróak az olvasatok, hanem megférnek egymás mellett): a dísz ugyanis lehet a régiek 'dicsősége' és lehet 'tisztelet, becsület', azaz maga az erény. Előbbi esetben az „Itt” konkrétan az országgyűlésre utal, míg a ki nem mondott „ott” volna a „régii magyar Disz” (azaz: 'a régiek dicsősége'); utóbbiban az erény felmutatása az éppen olvasott vers maga, tehát visszatérünk a vers kiinduló gondolatához: a dicsőség megörökítésének problémájához.

A vers eredeti kidolgozására viszonylag sok reakció született, a vers feltűnést keltett. Az utókor azonban nem volt ennyire kegyes a költeménnyel: a *Mondolat* gúnyolódása után³⁴ szinte senki sem szólt róla.³⁵ Ma már nehezen megfogható, hogy minek szólt e hallgatás. Ha merészen konfabulálhatok, akkor azt mondom, hogy

34 „A' nagy álláspont' köre nem tölt meg ugyan áldozat nélkül: de itt az érdempoltz, mely magas mint az egekbeötlő Krivántető, vagy az égtartó Pyraenék; melyet semmi Idők' zavarja, 's forgó viszonság le nem tapod.” „Hol, míg homlokomon aranyüstök omladoz, a' Páphósz' kiesében toborzon vigadó Szépnéktől orozva nyert tsókok' közt, nem félek az idő' mohától, sem a' góthfalak' kormaitól; hol, mint vizlakos örök gyönyörben úszván: a' Tündér- és Tünetvilágban véget nem esmérő kor lesz a' felem; égi örömmet a' kaján had' mogorva homloka nem fojtja, 's koszorúzott fejemet az érdem' pálya ága fogja beárnyéklani.” „Mondolat”, in KÖLCSEY Ferenc, *Nyelvtudományi munkák*, szerk. ONDER Csaba, Kölcsey Ferenc minden munkái, 1081–1191 (Budapest: Universitas Kiadó, 2021), 1137–1138, 1139.

35 Még az 1808-as verseket szisztematikusan végigelemző Csetri Lajos is jótékonyan hallgat róla.

Berzsenyi Kazinczy és Helmecci közreműködésével egyszerűen elrontotta ezt a szöveget. Miért is? Mert az eredeti változat illeszkedett az erény osztásának protokapitalista gazdaságtanába (s ilyenformán csatlakozott a tanulmányban elemzett két másik költeményhez). Mert az eredeti változat párhuzamos szerkesztése egymás mellé helyezte a versírás problémáját és a megénekelt dicsőségét, így ódát is adott, s az ódaköltés mesterségéről is mondott valamit. Mert a szöveg retorikája egészen kivételes volt az eredeti változatban: eltolt arányú párhuzamai, az ismétlések lehetőségének felépítése, ám megvalósulásának lebegtetése, az egyre bonyolódó retorikai szerkezet értelmezési tartományának pluralizálódása. (Ebből 1813-ra, illetve 1816-ra sok minden megmaradt, de a változtatások szétzilálták a nagyívű koncepciót.)

A gazdagság erénytana

A fentiekben azt néztük meg néhány vers elemzésének segítségével, hogy a gazdagság milyen morális következményekkel járhat, s ezeket a következtetéseket miként lehet elhelyezni az erények rendszerében. A korban a virtus továbbra is kulcsfogalom, bár értelme, tartalmi elemei természetesen folytonos alakulásban vannak. Max Weber arra a premisszára építette a protestáns etika és a kapitalizmus szellemének összekapcsolását, hogy szerinte nem csupán az osztálykülönbségek és a gazdasági ütközések vezetnek konfliktushoz egy társadalomban, hanem egyéb értékek, sokszor személyes értékek is (mint például a becsület vagy a dicsőség). A mi szempontunkból most nem is annyira az osztályon belüli státuszkülönbségek az érdekesek, hanem az, hogy Weber számára magától értetődik, hogy a világ érdekütközések, konfliktusok terepe. Ez a konfliktusteória magától értetődően hozza magával, hogy a státuszok attribútumai (a voltaképpeni erények) szintűgy konfliktusok termékei, s illetéknéppen az értékek és erények mintegy harcban állnak egymással a minél magasabb társadalmi presztízis kivívásáért. A világ minden bizonnyal le is írható így, s társadalomtörténeti érvekkel is meg lehet támogatni az efféle leírásokat. Ugyanakkor ha egy kissé óvatosabban közelítünk a történeti ágensek önleírásaihoz, akkor bizonyos társadalmi változások akár kevésbé kombattáns fogalmisággal is megragadhatóak lehetnek. Berzsenyi esetén láttuk, hogy a gazdagság mintha nemcsak a vagyon birtokosát kötelezte volna valamire, hanem az ezzel kapcsolatos értékek folyamatos mozgásban voltak, mintegy a szemünk előtt jöttek létre. A *Grof Szétsenyi Ferentzhez* elemzése azt mutatta meg, hogy nem elegendő az erények újradefiniálása, az erénykatalógus újrendezése, hanem mindeközben meg kell tanulnunk újra feltalálni azt a hagyományt, melybe az új idők hőjét helyezhetjük. Tehát a dicséret tárgya közel sem adott, miképp nem adottak a hozzá kapcsolódó értékek sem. A *Gr. Festetits György* című óda azzal foglalkozik, hogy miként adományoz a címzett, s miként adományoz a költő. A kölcsönös adományozás azonban bonyolult viszony-

ban vannak, amennyiben a csere eltérő szinteken (valóságban és költészetben) zajlik. Berzsenyi költői bravúrja e vers esetében az, hogy a vers zárlata felől visszafelől fejthető csak fel e csereviszony összetett szerkezete. A *Nagy Pálhoz* címzett óda szintén bonyolult szerkesztettsége révén érdemel figyelmet. A bonyolultságot itt nem az argumentáció visszafelé ható mivolta jelenti, hanem az, hogy a szöveg folyamatosan olyan párhuzamos szerkezeteket épít fel, ahol nemcsak a párhuzam billen meg valamelyik irányba, hanem ezek rendre különbözőféleképpen értelmezhetőek. Így a vers betölti klasszikus laudációs funkcióját is, de arról is mond valamit, hogy a költő miként nyerheti el azt a tisztét, hogy egyszerre legyen lekötelezettje és hitelezője a címzettnek. E vers voltaképpen a hagyományos patrónus-kliens viszony protokapitalista modelljét mutatja föl – csakhogy a tőkeáramlás itt szimbolikus.

Talán ezek a példák segítenek megérteni, hogy miként alakult ki a bárdköltészetnek az a beszédmódja, mely egyszerre kér számon, egyszerre vindikatív, s egyszerre őrzi a laudációs rendi költészet szerephagyományát.

Függelék

A vizsgált versek szövegei az 1808-as gyűjteményből

Grof Szétsenyi Ferentzhez.

Astréánk' koszorús Papja! Polimniam
Példás Érdemidet merje e zengeni?
Hív Mu'sam' adaját megne utáld Hazánk'
Öszült Nestora Szétsenyi!

Nem kints, nem ragyogó poltz tüneményei,
Nem mászó tsapodár kába remennyei
Mozdítják ajakát, mert tsak az istenibb
Erkölts tsalja ki enekét.

Fényes birtokaid kénnye le nem köti
Munkás életedet, terhek alá veted
Atlás vállaidat, hogy szemeid hajónk
Kormannyára vigyázzanak

A' törvény sivatag rejtekiben lakó
Elméd Farusi láng a szövevény között
Kővár, s szent menedek minden igaznak és
A' bűnnek kegyes ostora.

'S hogy mindent megelőzz a' Tudományokat
Szárnyaddal takarod s a' Haza kintseit
Buzgón gyujtógeted, s fel kel az alkotó
Corvín Tára te általad

A' polgári tölág 's Delfusi Laurusok
Kettősen fedezik homlokod érdemit
Méltán áldja nemes lelkedet a' Magyar
Mert jó Attya Vezére vagy!

Gr. Festetits György.

Festetits! boldog, kit az Ég' kegyelme
Annya méhében ki jegyez magának
'S a' szerentsének ragyogó ölében
Rengeti a' Sors.

'S akki jóltévő kezeit kinyujtván,
Mint egy Istenség, valamerre fordul
Hinti áldását s kebelében érzi
Tettei bérét

Akkor írigylem fejedelmi kintsed'
Ammidőn áldó kezeid ki szórják
Akkor oh akkor vetekedve törnék
Véled az Égre.

Mint te olly gazdag vagyok én magamnak,
'S mint te olly forron szeretem Hazámat,
Ám de nints kintsem 's tsak ezen betükben
Ömledez a' Szív.

Nagy Pálhoz

Néked is Nagy Pál adaját le tenni
A magyar lantos köteles: fogadd el.
Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked
Tíberi dalt vár.

A' köz embernek neve vesz magával:
Kints kevély márvány paloták homalyba
Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak
Híre enyészik.

A' Derék nem fél az idők mohától;
A' koporsóbol ki tör és eget kér;
'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő
Szazadok áldják

Láttalak fényes hadi öltözetben,
Látlak Országunk ragyogó gyülésén
Ott merő Hectort, s Kinisit mutattál
Itt Ciceronk vagy.

Ösz Atyáink közt fiatal korodban
Palma ágokkal koszorus fejedre
A' ki tündöklő magas elme 's lélek
Egi sugárt vont.

Nagy midőn tündér paripádra szöktél
Nagy, Hazank' kormányt vezető Tanácsán
Itt az Érdempoltz, ez az égnek útja,
'S régi magyar Disz!